

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI HAGYOMÁNY HELYZETE A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A felvilágosodás korszakának történetietlenségét, történelem iránti érzéketlenségét oly sok vád érte már, hogy érdemesnek tűnik a kérdést részletesebben is megvizsgálni. Bár a fenti állítás felületességét, irányzatos beállítottságát már néhányan komolyan megbírálták,¹ az átfogó elemzés még mindig várat magára. Az nyilvánvaló, hogy a történetietlenség vádját elsősorban a romantika, illetve a romantikára épülő, szándékosan *történeti* világnézetek túláltalánosító visszavetítése hozta létre, s szempontjukból nézve, a tiszta teória elvontságaiból indulva ki, az állítás igaznak is minősülhet: a felvilágosodás történetiszemlélete nem úgy történeti, ahogy a későbbi koroké, sőt úgy is mondhatnánk – a folyamatok kibomlásának, a fejlődésnek, a szerves összekapcsolásnak leírását téve a történetiség fő kritériumául –, egyáltalán nem történeti. Csakhogy ezen az alapon a romantika előtti összes korok történetiszemlélete összerosódik: a még régebbi korszakok ugyanis még kevésbé rendelkeztek „történeti” szemlélettel. A felvilágosodás korának specifikuma a megelőző korszakokkal szemben talán éppen az, hogy benne szembeszökő mértékben megerősödik a történelem iránti érdeklődés, s a történelmi hagyomány számbavétele hatalmas mértékben halad előre. Hangsúlyoznunk kell a *számbavétel* kifejezést: a meglévő hagyomány felderítése, tudatos felmérése és minősítése az, ami korszakunkban általános és mindenkre jellemző gesztusként fellelhető (még azoknál is, akik aztán értékelésükben esetleg szembe is fordulnak a hagyománnyal vagy annak egy részével), nem pedig az ún. hagyományörzés. A történelem kutatása, az adatok és jelenségek feltérképezése a korszak egészét tekintve *megismerő* funkcióban működik, s csak másodsorban (részlegesen) minősíthető őrző, konzervatív vonásnak. Másrésztől nem nevezhetjük ezt a hatalmas felmérő munkát pusztán anyaggyűjtésnek sem² (bár az anyaggyűjtés fontosságát nem becsülhetjük eléggé), mert ezzel tulajdonképpen – úgymond – csupán összegyűjtötték mindazt, aminek feldolgozása majd a romantika dolga lesz.

Jelen dolgozatunknak feladata épp az lenne, hogy megpróbálja körvonalazni e korszaknak speciális irodalomtörténeti hagyományiszemléletét, s vázolja azt a nagyszabású fejlődést, ami a XVIII. század utolsó negyven évében végbement.³ Ehhez természetesen annak felmérése szükséges: mit tekintettek e korban irodalomnak (azaz mit kellett számba venniök), s milyen szempontok alapján írták le, minősítették s értékelték irodalomnak tekintett anyagukat; mindezeknek figyelembevétele nélkül mi is csak azt a mechanikus anyagbővülést vehetnénk észre, amit témánknak korábbi feldolgozói is rögzítettek.⁴ Egy ily minőségi szempontrendszernek alapján kell leírunk korszakunk felfogását, s érzékeltetnünk azt a fejlődést, mely a század eleji historia literáriák szétszórta, egyedi (bár egymáshoz

¹ MEZEI Márta, *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Bp. 1958. It. Füz. 19.; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 571–572.

² Mint pl. Pukánszky teszi: *Herder intelmei a magyarsághoz*. EPhK 1921. 83.

³ Az „irodalomtörténeti hagyomány” kifejezést abban az értelemben használjuk, melyet TARNAI Andor alapvető tanulmányában határozott meg: *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*. ItK 1961. 637–658.; a fogalmi meghatározás: 645.

⁴ ifj. SZINNYEI József, *A magyar irodalomtörténetírás ismertetése 1877.*; KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*. 1934.

kapcsolódó), anyaggyűjtésükben sokszor nagyon hiányos, többnyire partikuláris szempontokat preferáló kísérleteitől kezdve egy oly általános irodalomtörténeti érdeklődéshez vezetett, melynek végeredményképpen a századforduló irodalmárai közül igen számosan (s alighanem a legjelentősebbek) a tételes megfogalmazásokkal is megpróbálkoznak.

Jelen dolgozatunk természetesen csak a tudatos irodalomtörténeti hagyományt kívánja feldolgozni. Kívül esik így vizsgálatunk körén az irodalmi gyakorlatnak mind tényleges hagyományba kötöttsége, mind hagyománnyal való szembefordulása, akár tudatos volt, akár nem (a tartalmak és formák terén egyaránt);⁵ nem foglalkozhatunk az irodalmon belül jelentkező történeti témáknak és történeti szemléletnek meglepően nagy, s egyre növekvő szerepével és súlyával;⁶ nem érintjük azt a feltűnő jelenséget, hogy irodalmáraink igen szoros kapcsolatot tételeznek fel (meglehet, hagyományos klasszicista befolyás alatt) a történelemnek tudományos és költői feldolgozása, illetve a történelemmel és a költészettel való foglalkozás között (csak néhány példa: Bessenyei történelmet is ír, Virág, Versegly komoly szaktudományos könyveket szerez, vagy fordít, Batsányi programszerűen hirdeti Clio és Apollo testvéri közösségét stb. stb.).⁷ Végezetül pedig nem szólhatunk a szaktudományos történetírás szemléletének és anyagkezelési módszerének változásairól sem.

Legelső feladatunk természetesen nekünk is a korban ismert és ismertetett anyag gazdagságának felmérése; e téren a mennyiségi gyarapodás valóban megdöbbentő. A megelőző korszakhoz képest hatalmas ugrást kellően szemléltetheti, hogy a Czvittinger által (*Specimen* . . . 1711) összegyűjtött kb. 250 íróval szemben Horányi Elek már majdnem 1200-at sorolt fel (*Memoria Hungarorum* 1775–1777); de a század legutolsó negyven évének fejlődését az olyan mennyiségi különbségek érzékeltethetik talán, mint amilyen pl. Bod Péter *Magyar Athénása* (1766) és Sándor István *Magyar Könyves-Háza* (1803) között mutatható ki (Sándor 1711-ig 1054 magyar nyelvű munkát rögzít!). A fejlődés végén pedig az a vita áll, amely 1808 körül, Pápay Sámuel művének (*A magyar Literatura Esmérete*, 1808.) megjelenése, valamint Wallaszky Pál könyvének (*Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*) második kiadása (1808) kapcsán zajlott, s melynek során a recenzensek már teljes joggal kérhették számon egyes adatok elmaradását.⁸ A korábbi összefoglalások sovány s nemegyszer kétes adatközléséhez képest Horányi hatalmas háromkötetes lexikona már önmagában is megsokszorozta volna a beszerezhető ismeretek mennyiségét, az ő tevékenysége pedig még jó néhány más gyűjtő fáradozásaival egészült ki. Ama tévedések vagy hiányosságok, melyek nemcsak, mondjuk, Czvittinger esetében figyelhetők meg, hanem még a hatvanas, hetvenes években is közkeletűek és nagyon nehezen kiküszöbölhetőek voltak (mint pl. Bod Péter nevezetes tévedése Faludi esetében; névtévesztése Temesvári Pelbárt kapcsán; hibája, amikor a Szigeti veszedelmet Zrínyi Györgynek tulajdonítja; vagy Szerdahely mulasztása, mikor Zrínyit nem is említi a magyar eposzírók között),⁹ az információk áramlásának és cseréjének bővülése révén erősen visszaszorultak, s a századfordulóra az egyáltalán

⁵ E kérdésről SZUROMI Lajos ír a legrészletesebben, ha nem is mindenütt kielégítően: *A régi magyar irodalom helyzete a felvilágosodás korában*. Studia Litteraria. Debrecen 1064. 43–55.

⁶ Ezzel foglalkozik MEZEI Márta, *i. m.*

⁷ Pl. BESSENYEI György, *Hunyadi János élete és viselt dolgai*. 1778.

VERSEGHY Ferenc, *A világnak közönséges Története I–II*. 1790–1791. (Millot művének fordítása; a mű lefordítását óhajtották: Bessenyei, Batsányi, Péczeli; a kiadást dicsérte Révai. Vö. CSÁSZÁR E., *Versegly Ferenc élete és művei*. 1903. 86, 89.) Uő.: *Az Emberi Nemzetnek Története I–III*. Buda, 1810–1811. (Herder átvételére figyelmeztet SAUDER J., *Versegly és Herder* – in *A romantika útján*. Bp. 1961. 157–162.) VIRÁG Benedek, *Magyar Századok 1808–1816*. Batsányitól vö. pl. versét: Serkentő válasz Virág Benedekhez, 1789.

⁸ A viták rövid leírása megtalálható: MARGÓCSY István, *Pápay Sámuel és literatúrája*. It 1980/2. 386–393.

⁹ Bod Péter a *Magyar Athénásban* (Nagyszében, 1766.) a Faludi nevet álnévnek vélte (72.), s ezzel kihívta Rájnis kemény feddését. Magyar Hirmondó 1781. szept. 1. (Új kiadása: Gondolat 1981. 356.); Temesvári Pelbártot „Pelbárt Osvaldnak nevezi (219). Zrínyiről a téves adat: uő. *Szent Hilárius* 1760 bevezetőjében (új kiadása: Bp. 1943. 11.). A tévedést később maga is korigálja: *Magyar Ath.* 332–333. Szerdahelyre vö.: RADNAI Rezső, *Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772–1817*. Bp. 1889. 80.

megismerhető anyag nyilvánossá és közkeletűvé vált (nem számíthatjuk ide természetesen az olyan kiküszöbölhetetlen, s öröklődő tévedéseket, mint amilyen pl. Bornemisza tragédiájának *Clytaemnestra* címen való említése – a könyv elveszte miatt a hiba több, mint száz évig korrigálhatatlan volt).¹⁰ Magától értetődik, hogy az irodalomtörténeti anyag ismerete nem jelentette (nem jelentette) az érintett művek tényleges ismeretét vagy olvasását: az egyes könyvekhez való hozzáférhetőség lehetősége rendkívül korlátozott, s mind lakóhely, mind társadalmi hovatartozás vonatkozásában igen különböző volt;¹¹ ám jelenti annak a körnek pontos megajzólását, melynek ismerete és az olvashatóság érdekében történő újrakiadása általánosan elfogadott módon kívánatosnak lett volna nevezhető. Hiszen épp ennek a nagy anyagnak nyomasztó súlya teszi érthetővé az e korra *először* jellemző újrakiadási hajlandóságot (melynek lényege nem egyszerűen a megjelentetésben, hanem a *régiségként* való megjelentetésben rejlik): az az egyre sokrétűbben felmérhető irodalmi hagyomány egyre árnyaltabban tudja irányítani az új lenyomatások kezdetben ötletszerű vagy speciális körülmények és célok által meghatározott felbukkanását; a halmaz terjedelmi növekedése egyre inkább segít tisztázni ama (később részletesen leírandó) szempontokat, melyek alapján a kiadandó mű – a *többihez* is viszonyítva – példaadónak minősülhet. Ebből a speciális látószögből nézve jogosnak találhatjuk Horváth János periodizációs javaslatát is: ő 1746-tól, Anonymus új kiadásától számítaná az új irodalmiság megjelenését.¹² Ha az irodalom egészére nézve e dátum – úgy véljük – nem is lehet elhatároló, az kétségtelen, hogy e kiadás az irodalomtörténeti hagyománynak és az irodalom történeti szemléletének terén döntő fordulatot hoz. Végső soron – némi túlzással – azt is mondhatjuk, hogy az itt elindult fejlődés eredményeképpen a XVIII–XIX. század fordulójára nagy vonalaiban már készen, felfedezve áll a majd későbbben is használt irodalomtörténeti törzsanyag, melynek Toldy óta történő lassú bővülése is csupán egyetlen robbanásszerű alkalommal vezetett (Balassi világi költészetének felbukkanásával) az anyag *teljes* átstrukturálásához.

A Historia Literariák

Korszakunk irodalomtörténeti anyaga időben is, típusban is élesen megkülönböztethetően, két nagy csoportra osztható. Ezek közül az első, melynek időbeli kiterjedését kb. a nyolcvanas évek végéig, a kilencvenes évek elejéig számíthatjuk, az ún. Historia Literariákat foglalja magában.¹³ Az ilyen jellegű munkák mennyisége ezekben az években meglepően nagy, az általános, összefoglaló jellegű

¹⁰ Bessenyei még *Elektra* címen említi, de a további szerzők már nyilván nem olvashatták; *Clytaemnestra* címen található Pápaynál (*A magyar Literatura Esmérete* 1808. 375.); Batsányinál (ÖM II. 613.); Toldynál (*Handbuch der ungrischen Poesie* 1827–1828. I. XXII.).

¹¹ Szemléltető példaként: Csokonai 1804-ben arról panaszkodik, hogy „Zrínyinek nyomtatott exemplumát” még nem láthatta, s csak kéziratot másolata van róla, holott már régén megígérte kiadását (Kazinczyhoz 1804. jún. 14. *Minden Munkája* 1973. II. 978.). Sárospatakon van, Debrecenben nincs Zrínyi (Pukyhoz 1800. dec. 20. uo. II. 861.). Csokonai egyébként alighanem csak e levél után olvashatta Zrínyit: eposz-tanulmányában nem is említi, a Koháryhoz intézett levélben (1798. nov. 8. uo. II. 824.) még Gyöngyösi nevezetik Osszián magyar megfelelőjének, míg a Széchényi Ferenchez írott, többnyire szó szerint azonos szöveg e frázist már Zrínyire vonatkoztatja (1802. jan. 9. uo. II. 893.).

¹² HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp. 1976. 176.

¹³ A Historia Litterariák általános jellemzését itt nem szükséges megadnunk (leírások megtalálható a Czvittingerhez kapcsolódó szakirodalomban, elég megbízhatóan pl. Kenyeres Imre munkájában vö. 4. jegyzet); érdekelésükben, feldolgozásukban elsősorban Tarnai Andor tanulmányaira támaszkodunk; *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása* vö. 3. jegyzet; *A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása*. ItK 1971/1–2. 35–77. Az európai és német források bő leírása megtalálható: S. LEMPICKI, *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft*. Göttingen, 1920. 99–124.; a magyar viszonyokra is különösen nagy hatást gyakorló anyagról: 189–213. A historia literaria fogalmi körülírásához érdekes (habár igen rövid és szórányos) megfigyelések olvashatók THIENEMANN Tivadar könyvében: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. 1931. 5–6., 18–19. stb.

munkák mellett majd minden tudományág kitermelte saját speciális történetét; olyannyira, hogy 1791-ben Péczeli József, általában emlegetve a historia literaria hasznait, örvendezve (ha némileg túlozva is) jelenti ki: Bacon egykori óhajának „a mi időnkben” beteljesedését láthatjuk, hiszen mára már minden tudománynak és mesterségnek „eredete, nevedése, vizsontagságai, szerentsés és szerentsétlen történetei”, ezek „újra lett fel-elevenedésének Historiái” meg vannak írva.¹⁴ A historia literaria mint az irodalommal, kultúrával, történelemmel foglalkozó litterátor par excellence műfaja igen nagy népszerűségnek örvend: nagy a belső igény is iránta (többek között pl. még Révai Miklós is meg akarta volna írni – már fiatal korában is – a magyar historia literariát),¹⁵ nagy a szükséglet is. Ez utóbbit kellően bizonyíthatja mind a megszületett művek nagy száma, mind pedig az a tény, hogy a korszak két legnagyobb szabású vállalkozása, sikeressége és elismertsége révén, folytatást is nyert. Horányi Elek újabb, kiegészítő sorozattal kívánta volna teljessé tenni egyébként is óriási méretű lexikonát, s pótolni a hiányosságokat (sajnos csak az első kötet jelent meg, csupán C betűig tartalmazván az írókat, de ez a kötet is nagyobb terjedelmű, mint az előző három bármelyike); Wallaszky Pál pedig mintegy húsz év múlva második, nagymértékben bővített kiadásban adhatja ki művét, amely ugyan ebben az időben már konzervatív szemléletű, valamint igen régies, elavult metodológiája miatt éles bírálatban részesül, de melynek hiánypótló adatközlései még a szigorú recenziens részéről is – igaz, hozzátevé: jobb híján – elismerést nyernek.¹⁶

A nagyszámú és hatalmas anyagot mozgató história-tömeg természetesen egyáltalán nem egyenmű: mind szakmai megoszlására, mind a vizsgált terület minőségére (vallás, országgrész, tudomány stb.), mind a megvizsgált anyag mennyiségére, mind a végzett munka alaposágára nézve igen nagy különbségek vannak közöttük. Még mindig uralkodó szerepet játszanak közöttük az egyes egyházaknak elkülönült történetét feldolgozó leírások vagy lexikonok. Ezeknek fontosságára szempontunkból Tarnai Andornak a Burius-testvérek tevékenységét elemző tanulmánya után nem kell külön kitérnünk,¹⁷ csupán megjegyezzük, hogy egyre nagyobb számban találhatók közöttük olyan átmeneti formák, melyek egy-egy vallás kultúrtörténetét követvén, már nem egyház-, hanem egyházi literatura történetét adnak.¹⁸ A legfontosabb példát ezek közül is Bod Péternek műve: *A szent Bibliának Historiája* (Nagyszében, 1748) nyújtja. Bod ugyanis e művének első három könyvében – orthodox teológus módjára – megkülönböztetés nélkül veszi számba a bibliai írókat, magyarázókat, kommentátorokat, a hitvitázó irodalmat, de negyedik könyvében már csak a magyar bibliafordításokról ír, részletes (s nem dogmatikai szempontból értett kritikai) leírást adva az egyes

¹⁴ PÉCZELI József, *A Literaria Historiáról, s a Tudományoknak eredetéről*. Minden Gyűjtemény V. negyed. 1791. 83–85. Az ilyenmű történetírás terjedtségét legjobban Wallaszky Pál áttekin-tésével szemléltethetjük. Ő nagy összefoglalásának Prolegomenájában számba veszi elődeit s a kortárs vállalkozásokat, s Rotarides munkája (1745) után még 27 kézírtról és 7 kézírtról tudósít (Sándor István *Magyar Könyves-Háza az utolsó 1803-ból*), holott felsorolása nem is nevezhető teljesnek. WALLASZKY, *Conspectus reipublicae Litterariae in Hungaria*. (Második kiadás.) Buda, 1808. 21–42.

¹⁵ Vö. CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*. 1881. I. 314.

¹⁶ HORÁNYI műve, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*. 1775–1775. I–III. A kiegészítés: *Nova memoria Hungarorum et provincialium*. I. Pest, 1792. Wallaszky művének első kiadása ugyanezen a címen: Pozsony és Lipcse, 1785. A recenzió a második kiadásról RUMY K. Gy. műve. in *Annalen der Literatur und Kunst in dem Österreichischen Kaiserthume*. 1811. okt. 44–61. nov. 204–218. (Megjegyezhető még, hogy Wallaszkyt később Horvát István annyira meg-tisztelte, hogy képét is közölte a Tudományos Gyűjteményben: 1817. X.)

¹⁷ TARNAI Andor, *A magyarországi irodalomtörténetírás*... vö. 13. jegyzet.

¹⁸ Katolikus részről egész sor munka RAJCSÁNYI G., *Tyrnavia crescens* (1707) c. művétől Horányi Elek másik nagy lexikonáig: *Scriptores Piarum Scholarum*. Buda, 1808–1809. Evangélikus részről: RIBINY János, *Memorabilia augustanae confessionis in regno Hungariae*... 1778–1789.; vagy KLEIN J. S., *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn* I–II. 1789. Református részről: BOD P., *Historia Hungarorum Ecclesiastica* (kézirat 1750-es évek; kiadva 1888–1890. Leyden); vagy uő.: *Smirnai Szent Polikárpus*. Nagyenyed, 1766. (= az erdélyi püspökök életrajzgyűjteménye).

kiadásokról s új fordításokról is.¹⁹ Az egyetemes tudománytörténetről való leválásnak különböző fokozatait képviselik az egyes tudományágak önálló feldolgozásai is. Szemléltetésül két végpontot idézve: Weszprémi István hatalmas, négykötetes orvos-életrajzgyűjteményében az orvostudomány körvonalai még majdnem egybeesnek a legáltalánosabban vett tudományosságával, az orvos és a literátor között alig húzható meg a határvonal, s több olyan szerzőt is tárgyal, akiknek orvosi minősítése már a könyv megjelenésének korában is megütközést keltett (pl. Apáczai Csere, Bethlen Kata stb. esetében).²⁰ Ezzel szemben a Weszprémivel egy időben működő (s általa is igen nagyra becsült) Haner György Jeremiás a történetírókat számba véve már modern szemmel nézve is szabatos tudományossággal él, s az általa tárgyalt történetírókat és dokumentumokat igen aprólékos s kritikai szembesítésekkel prezentálja.²¹

A tartalmi és módszertani különbségek ellenére is szembeszökő e nagy terjedelmű irodalomnak szemléletbeli homogenitása; ha ki is mutatható bennük majd az átalakulás sok mozzanata, amaz alapok, melyekre az egyes eltérő művek felépülnek, igen nagy mértékben közösek, s a régebbi história literariák kritikátlanul átvett hagyományára utalnak. Legfeltűnőbb e közösség az elvégzendő munka egységének feltételezésében: a teljes magyar kulturális (literaturai) múlt feltérképezését egymás munkájának kiegészítéseként gondolják elvégezhetőnek. A klasszicista egyetemes kultúra alighanem e historia literariák műfajában mutatja fel legvilágosabban egyes darabjainak (azaz az egyes műveknek) összekapcsolódását és elvi folytathatóságát; e művek szerzői szinte elválaszthatatlanul közösnek érzik tevékenységüket (Wallaszky pl. büszkén említi, hogy soha egyetlen sort sem írt le önmagától, hivatkozási forrás nélkül): Kapcsolatot tartanak egymással, egymás műveit a legnagyobb dicsőretekkel illetik, s amellett, hogy az előforduló hibákra is felhívják a figyelmet, azt, amit használhatónak vélnék, gátírástalanul átveszik egymástól, sokszor a szó szerinti másolástól sem tartózkodva.²² E kapcsolatrendszert belsőleg igazolandó, elég itt magának a műfajnak körülírására utalnunk: a Magyarországon legnagyobb hatást tett XVIII. század eleji német história literariák

¹⁹ Bodnak e vállalkozását kiegészíti WESZPRÉMI István, *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. I–IV. Lipcse és Bécs 1774–1787. Új kiadása és fordítása: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza* I–IV. Bp. 1960–1970. IV. 94–113.

²⁰ L. WALLASZKY kritikáját: *Conspectus*² 26–27.

²¹ HANER G. J., *De scriptoribus Rerum Hungaricarum et Transilvanicarum* I. Bécs, 1774. II. Szeben 1798. Az első kötet a XVI. századig, a második a XVII. században tárgyalja el a történeteket; a harmadik kötet (a másodiknak kiadói előszava szerint) a XVIII. századot dolgozta volna fel, de kéziratban maradt.

²² Ismeretes többek közt pl. Horányi kapcsolata Boddal, Weszprémivel; Wallaszky Horányival és Cornidessal érintkezik stb. Horányi igen meleg véleménye Wallaszkyról („soká éljen!”): *Memoria* III. 484.; Weszprémiről III. 559–564. Wallaszky Horányit másfél oldalon keresztül dicséri (*i. m.* 24–25.); Weszprémi Horányitól és Hanertől várja közösnek tételezett tudományáguk (res literaria) felvirágzását: *i. m.* I. 429. Az átvételre csak néhány példa: Horányi még kifejezéseiben is ugyanazt írja Balassiról (ugyanazt a magyar dicsőítő verset s latin fordítását közölvén *Memoria* I. 107–108.) és Rimayról (*Memoria* III. 180.), mint Bod Péter (*Magyar Ath.* 18–19.; 239.). Horányi retorikus dicsőretét Gyöngyösi Istvánról (*Memoria* II. 62–63.) szó szerint átveszi Wallaszky (*Conspectus*² 222.), később pedig (hivatkozás nélkül) Segesvári István, irodalomtörténeti előszavában. in DERHAM, *Physico-Theologia, azaz az Isten létének és tulajdonságainak a teremtés munkáiból való megmutattatása*. Bécs 1793. XXIV. Haner Gyöngyösi értékelésénél Bod Péter véleményét veszi át (HANER, *i. m.* II. 444.; BOD, *Magyar Ath.* 96.). Wallaszky véleménye: „me nihil scripsisse, quod non alibi scriptum repererim” *Conspectus* XVIII. A példák tetszés szerint folytathatók. Ugyanitt említhető meg, hogy Bod Péter munkáját többen folytatták is: BENKŐ József pl. a *Transilvania* . . . II. (Bécs, 1778.) kötetének leírásában nemcsak rengeteg átvételt tesz (sokszor nyíltan hivatkozva), hanem a folytatási szándékot is bejelenti (a *De eruditiss Transilvaniae* c. fejezetben: 329–532., valamint „Bod Péter Athénására való pótlások” c. kéziratában.) Másik két folytatója Szathmári Pap Mihály kolozsvári, továbbá Szerencsi Nagy István győri református lelkészek a nyolcvanas években jelentős kéziratokat írtak össze, sőt az utóbbi 1786-ban kiadási kísérletet is tett. Vö.: SÁMUEL Aladár, *Bod Péter élete és művei*. Bp. 1899. 177–178.

(J. Fr. Reimmann, Chr. Au. Heumann művei) eredetileg Fr. Baconra visszavezethető fogalmi meghatározása („Historia literaria est Historia literarum et literatorum, sive Narratio de ortu et progressu studiorum literarum ad nostram usque aetatem” – kiemelés tőlem M. I.)²³ az egész századon át visszhangzik. Nemcsak Wallaszky hivatkozik nyíltan is a tételt így megfogalmazó Heumannra, de e megfogalmazást olvashatjuk egész sor korabeli műben is (csak Wallaszky *öt* ilyen címet sorol fel bibliografikus áttekintésében: *Oratio de ortu, progressu, fatisque*... stb.),²⁴ sőt Péczeli fentebb idézett soraiban is e séma követését fedezhetjük fel.

A tömör meghatározások részletesebb kifejtése is azonos (rendszer követ azoknál a szerzőknél kik anyagukat némi elméleti magyarázattal is ellátják. Sorra idézhetnénk a literatura-meghatározásokat, melyek egymással és a történetekben összegyűjtött anyaggal tökéletesen harmonizálnak, de elég csak néhány viszonylag kései példát bemutatnunk annak szemléltetésére, hogy a régi egyetemes kultúra-fogalom meg milyen sokáig nem kerül revízió alá. Révai Miklós a „deákságot” így határozza meg: „írastudás és külömb tanúság” (cognitio literarum et varia eruditio);²⁵ Pápay Sámuel így ír a literatúráról „széles értelemben”: „könyvekből s írás olvasás által szerzett tudomány” (a két fogalom azonosítása itt a megfordításból is kiderül: aki nem tudós ember, az „illiteratus, azaz írástalan”).²⁶ A legszakosabb s legalaposabb azonban Budai Ésaías szabatos leírása, melyben a korabeli érvrendszer minden eleme össze van foglalva: „A betűknek és írásnak feltalálása szülte a nyelvek pallérozását, és a tudományokat. Minekutána t. i. az emberek gondolatjaikat írásban elő tudták adni: szükségképpenn vigyáztak mind arra, hogy előadások értelmes, ékes, tsinos, fontos, talpraesett, és a nyelv törvényeihez s természetéhez alkalmaztatott legyen: mind arra, hogy gondolatjaik rendszeresen menjenek, egymásból follyanak, összevallyanak, és egy tüzre vívődjenek. Így lett osztánn, hogy a nyelv és beszéd pallérozódásával, a tudományok elébb mentek, az írás és nyomtatás által közönséggé tevődtek, és végre, a szerint, a mint minden tudománynak a tüzlja van, egymástól elválasztattak, elrendelődtek, és mindenik természetéhez illő formába vagy Systemába vevődött. A *Literaria Historiának* már az a tüzlja, hogy a tudományok előmenetelét vagy hátráltatását; előmenetelének vagy hátráltatásának idejét, okát és módját; a tudós, vagy legalább tudós számba ment munkákat, és azoknak szerzőit; a szerzők érdemét és betsit, virtusit vagy fogyatkozásait adja elő: egy szóval, hogy a *Tudós Világot* esmertesse meg.”²⁷

A „tudós világ” leírását, mint látjuk, minden esetben az írástudás rögzítése előzi meg. Az írástudás azonban meglepően materiális szempontok alapján kezeltetik: az írás először mint „anyagi dolog”, nem pedig mint szellemi tevékenység jelenik meg. Az írásnak megjelenési formája kap igen nagy súlyt: azt veszik számba, milyen írásmódok voltak használatban (vagy lehettek volna lehetőségek), *hogyan* írtak a régiek. (Néhány szerző – így Simonchicz Ince vagy legrészletesebben Budai Ésaías – még arra is kitér, milyen anyagra, milyen eszközzel írtak; s nem csak a rovásírás különösségének esetében.)²⁸ A

²³ Chr. Au. HEUMANN, *Conspectus Reipublicae Literariae sive via ad Historiam Literariam* (1718) IV. kiadás: Hannover 1735. 1.

Ugyanílyen meghatározással él J. Fr. REIMMANN is: Versuch einer Einleitung in die historiam literariam insgemein und der Teutschen insonderheit I–VI. Halle, 1713. I. 1. (A kulturális fejlődés sémájának érzékeltetése végett érdemes idézni Reimmann felosztását: 1. Ursprung 2. das allmähliche Wachstum 3. Fortpflanzung 4. Blütezeit 5. Zerrüttung und Zerspaltung 6. Abnahme 7. Vertilgung 8. Wiedergeburt und Auferstehung. Az összefoglalás Lempicki alapján: *i. m.* 195–198.)

²⁴ Wallaszky saját hivatkozása: *i. m.* VIII., a címek: 8–34.

²⁵ RÉVAI Miklós magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve. „*A magyar deákság*” (kb. 1803–1805 között) Bp. 1912. RMK 29. 5.

²⁶ PÁPAY Sámuel, *A magyar Literatura Esmérete*. Veszprém 1808. 1–2.

²⁷ BUDAI Ésaías, *Régi tudós világ históriája*... Debrecen 1802. 14–15. Jelen szempontunkból nem lényeges különbség, hogy Budai nem magyar vonatkozású anyaggal foglalkozik, s ezért a magyarságról egy szót sem ejt.

²⁸ BUDAI Ésaías, *i. m.* „Előrevaló jegyzések” 1–14. SIMONCHICZ Ince, *Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria*. Nagyvárad, 1784. A nyomdák kapcsán ír a papirosról és a papírgyártásról. 84–85. Hasonlóan: SÁNDOR István, *Az írásról és nyomtatásról*. in *Sokféle VI.* (1799.) 3–7.

„literatura” mindenütt a *betűk*ön kezdődik – a literatura történetének tehát azt kell megvizsgálnia, mikor, hogyan, s milyen betűkkel kezdődött maga az írás, s hogyan alakult ki a mai (korabeli) írástechnika. A nagy német historia literariák ugyanígy járnak el: Reimmann is igen jelentős terjedelemben foglalkozik a betűkkel, Heumann pedig nagy fejezetet szentel nekik *De arte scribendi* címmel; a magyar szerzők csak az ő nyomukon járnak. Felfogásukat nagyon érzékletesen szemlélteti ama rövid, *A magyar nyelv története* c. ismeretlen szerzőjű cikk, mely a bécsi *Anzeigen* c. folyóiratban jelent meg 1775-ben, s mely 9 részből álló vázlatának első hat paragrafusában csak a magyar írás előtörténetét keresné, s az újabb literatúráról (azaz a Sylvester-bibliafordítás megjelenése óta eltelt időről) így ír: „Ettől az időtől fogva a jelenkorig már elég *írást* találunk a mi országos nyelvünkön.”²⁹

A történeti gondolatmenet, amely erre az alapfeltevésre épül, nemegyszer még nagyon archaikus: Bod Péter pl. ama kérdésre is részletesen kitér, *ki* találta fel az „isteni eredetű” írást, s jöllehet neki a magyar írás felkutatása a célja, a biblikus (Mózesig, illetve Ádámgig visszavezetett) eredeztetést idézi.³⁰ A többség azonban valóban történeti érveket keres, s ezért – az általános alapvetés nyomán – igen sokat foglalkoznak az eredeti magyarnak feltételezett hun írás bizonyításával (természetesen Bél Mátyás alapján), s jelentős terjedelemben kutatják, vagy elemzik a székely rovásírás maradványait. Bár Bél állításait a század második felében már erős kétkedéssel kezelik, majd pedig semmi hitelt nem adnak nekik, a probléma oly erősen él szerzőinkben, hogy legalább cáfolat formájában foglalkoznak vele. A két legjelentősebb összefoglalást a kérdéskörrel Wallaszky és negyedszázaddal később Révai adják a lehetséges források és régi tanúbizonyosságok teljes felsorolásával, de majd minden szerzőnél találunk utalást rá:³¹ a kérdés tulajdonképpen csak a speciálisan *magyar* nyelvre koncentrált történetek előretörésével, illetve a finnugor rokonság bizonyításának elfogadásával fog elenyészni. A hun betűk elemzésének helyét aztán átveszik a latin betűs írásmód leírásai: a legtöbben persze megelégszenek azzal, hogy rögzítik az európai írásrendszer átvételét és lassú térhódítását, néhányan azonban azt is vizsgálják már, *hogyan* alakult ki a sajátos magyar hangok rögzítési módja, azaz helyesírás-történetet adnak. Ezekben belül is kiemelkedik tudományos szakszerűségével Révai leírása – de még nála is megfigyelhető az *írásnak* mint „materiális dolognak”, nem pedig a helyesírásnak mint konvenciónak a beállítása: ő is többet foglalkozik a betűk képével, formájával (Karoling, azaz „Károlyi” vagy „gothus” betűk), mint hangjelölő értékükkel.³² A nyelvemlékek ismertetésénél is igen nagy súly esik az írás jellegére: Révai, Pápay egyaránt az írásképet rögzítik, sokszor facsimile beiktatásával, s alig fordítanak figyelmet az „írás módjának állhatatlanságára”.³³ Az írásnak e materiális szemlélete nyilatkozik meg aztán abban is, hogy a szerzők többsége döntő literatúra-történeti korszakhatárt húz a nyomtatás megjelenésével („ez a találmány a Régi és Uj Tudós Világ között mintegy határt húzna, s ezt amattól örökre megkülönböztetné”),³⁴ s ettől kezdve a nyomtatás

²⁹ K. n. S. N. in E., *A magyar nyelv története* (kísérlet) in *A magyar kritika évszázadai*. I. Rendszerek. Szerk. TARNAI A. és CSETRI L. 1981. 244–247. (Tarnai Andor fordítása.)

³⁰ BOD a *Magyar Athénás* utószavában. (Lapszám nélkül.) A kérdés biblikus magyarázatát elutasítja BUDAI Ésaías, *i. m.* 1.

³¹ WALLASZKY, *Conspectus* ... 43–64. RÉVAI, *A magyar deáki történet*. Első szakasz: *A hunnoknak deákságokról*. I.; *A hunnoknak írás tudásokról* id. kiad. 59–68. (Révai egyébként saját bevallása szerint Wallaszky nyomán dolgozott.) Más példa: SIMONCHICZ, *i. m.* I. rész I. fej.: *De indole et litteris primorum Hunnorum*. 9–16. A kérdés részletes elemzése megtalálható (a fentiekhez hasonló szakszerűséggel és szakirodalommal) Dugonicsnál is, az *Etelka* jegyzeteiben (1788) *Etelka*.³ Pozsony és Pest. 1805. II. 366–370. A hun–szkíta betűk ellen igen határozottan fellép Sándor István – Schlözerre hivatkozva: a kereszténység előtt nem volt magyar írás! in *Sokféle* VII. Győr 1801. 37–44.

³² RÉVAI, *A magyar deáki történet* 74–78.

³³ A rengeteg lehetséges példa közül csak néhány, nyomdatechnikailag is érdekes: RÉVAI Miklós, *Elegyes versei*. Pozsony 1787: az itt közölt „néhány régiségek” mind írás – ill. nyomtatásmentával vannak közölve, írástörténeti magyarázatokkal ellátva. 273–325. Hasonlóan az *Intiquitates* ...-ban a Halotti Beszéd régies lenyomata (1803). PÁPAY Sámuelnél rövid illusztrációk, általában: egy bekezdés terjedelemben: *i. m.* 363–366, 370. stb.

³⁴ BUDAI Ésaías, *i. m.* 685., hasonlóan PÁPAY, *i. m.* 367.

vizsgálata veszi át az írás elemzésének helyét. A szerzők részletesen ismertetik a nyomdák számát és helyzetét, a nyomtatott termékek mennyiségét, s igen gyakran – visszahatásként – elfelejtik számba venni a még mindig igen nagy súlyú kéziratos kultúrát.³⁵

A literatura tartalmi részére nézve fontos megkülönböztetés, hogy e historia literariák nem a megszületett műveket vagy a korban dívó „kultúrát”, azaz tudományt vagy irodalmat választják témául; az ő céljuk a „res literaria” ismertetése, azaz tulajdonképpen a kultúra feltételeinek, létezés módjának és eredményeinek rögzítése, természetesen beleértve ebbe az „eruditus” személyiségeknek tevékenységét is. A műveltség „terjedtségének”, illetve elterjedésének leírása teszi ki a legtöbb ismertetés törzsanyagát, s ennek következtében a legnagyobb terjedelemben az iskolák történetével foglalkoznak. Már az első magyar historia literaria is hajlott e felé: Czvittingernél ez az ok soroltatja be a többi szerző közé pl. Szent Istvánt vagy Mátyás királyt mint iskolaalapítókat, mások – mint pl. a következő évtizedekből Árvai Mihály *Res literaria Hungariae* c. rövid könyvecskéje (1735)³⁶ – jóformán teljes egészében iskolatörténetre építik fel gondolatmenetüket. Simonchicz könyvének is több mint fele csak az iskolákat elemzi; Wallaszky a *Tentamen* központi részében Mátyás korszakának kiterjedt oktatáskultúrájáról beszél,³⁷ s a *Conspectus*-ban is uralkodik e szempont: az itt már sokkal bővebben és részletesebben ismertetett korszakok leírását a mindennél alaposabb iskolai helyzetleírás vezeti be (még a legújabb korszak határát is az oktatáshoz köti: az egyetemnek Nagyszombatból Budára költöztetésétől számítva).³⁸ A bevallottan Wallaszky *Conspectusa* után dolgozó Belnay György Alajos rövid és – a többi értekezéshez viszonyítva – meglehetősen alacsony színvonalú *Compendiuma* ugyanezt a sémát követi;³⁹ Benkő Józsefnél a *De re literaria* c. fejezet csak a különböző szintű oktatási intézményeket sorolja fel (kiemelkedően pontos és gazdag történeti és leíró részeket át);⁴⁰ s az iskolák elsőrendű és kitüntetett szerepe még azokban a művekben is szembetűnő, melyek pedig – személyekről szóló lexikonok lévén – általános leíró részeket nem tartalmaznak. Wespzprémi pl. igen sok kiegészítő adatot és névsort közöl az egyes orvosok tevékenysége kapcsán mind a magyar iskolák történetéről (pl. a gyulafehérváriakról: III. 615 skk.; a kolozsvári kollégiumról: IV. 801. stb.), mind arról, hol, kik és hányan jártak magyarok a külföldi egyetemeken (pl. Frankfurtban: III. 609.; Leidenben: IV. 299.; Utrechtben: IV. 309.; Jenában: IV. 345.; Baselen: IV. 351. stb.). Az iskolák leírása természetesen roppant különböző: egyesek megelégszenek rövid említésükkel (pl. Simonchicz), mások (első sorban Wallaszky és Benkő) részletes ismertetést adnak működésükről, tananyagukról, a különböző korszakokban működött professzori karról stb. – ám a számukra kijelölt hely mindannyiuknál egyforma fontos.

Az iskolák számbavétele mellett igen nagy súlyt kapnak e tanulmányokban a könyvtárak is mint a stúdiumok „adiumentumai” (első sorban természetesen a Corvin-könyvtár: Wallaszky *Tentamenjének* igen részletes leírása nyomán pl. Simonchicz is kilenc oldalt szentel erre egyébként nem hosszú könyvből),⁴¹ a szerzők azonban általában megelégednek a felsorolással, a könyvek mennyiségének

³⁵ A nyomdákrol pl. SIMONCHICZ I., i. m. II. rész, III. fejj.: *De Typographia Hungarorum*. 72–85. BENKŐ, i. m. XIX. fejj. *De Typographie Transsilvaniae* 322–329. WALLASZKY Pál, *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Mathia Corvino de Hunyad in Hungaria*. Lipsiae 1769. 96–98. uő.: *Conspectus* . . . id. kiad. 132–135, 184–186, 271–272, 429–431. Pápaynak később már szemére is vetették a kéziratok elhanyagolását.: vő. RUMY K. Gy. recenzióját in *Ergänzungsbätter zur allgemeinen Literaturzeitung*. Halle und Leipzig. 1808. nov. 22. 1108.

³⁶ A mű névtelenül jelent meg Kassán; sokan, sokáig – a tárgyalat korszakban pl. Wespzprémi – a címlap ajánlásának bonyolult latinságát félreértve, Felker Andrásnak tulajdonították.

³⁷ Érdekeséggéként megemlítendő, hogy Wallaszky a budai egyetem leírását Heltai Gáspártól idézi magyar nyelven, még a helyesírási sajátosságokat is megtartva (természetesen mellékeli a latin fordítást is). *Tentamen* . . . 57–59.

³⁸ WALLASZKY, *Conspectus* . . . 437.

³⁹ BELNAY György Alajos, *Compendium historiae rei literariae in Hungaria a seculo XI usque ad seculum XVIII*. Pozsony 1809. (Első kiadás: 1799.)

⁴⁰ BENKŐ, i. m. XVIII. fejj. 244–321. Jellemző a fejezetet lezáró bekezdés mondatkezdése: „In enumeratis diversarum Religionum Scholis . . .” 321.

⁴¹ SIMONCHICZ, i. m. 51–60.

rögzítésével, s legfeljebb a könyvtárak szűkösségén érzett fájdalommal, illetve a nyilvános könyvtár iránti igényükkel egészítik ki az ismertetést. A literatura „külső” feltételei közül aztán még a nyomdák szerepelnek, gyakran egész külön fejezetben. Ám, hogy e literatura-fogalom „külsőségeinek” bonyolultságát szemléltessük, ki kell térnünk arra is, hogy mennyi minden szerepel literaturaként (azaz szellemi kultúraként, „teljesítményként”) szerzőink felfogásában, ami ma már legfeljebb kuriózumként jönne számításba. Szerzőink – ha olykor függelékben is – számba veszik ama *találmányokat* is (hiszen *tudás* hozta létre őket), melyek magyar eredetűeknek tekinthetők, s mivel a *nyomdákkal* azonos jellegű dolognak vélik őket, igen nagy „literaturabéli” értéket tulajdonítanak neki. Nem elsősorban Wespriemi sok természettudományos különösségére gondolunk itt (ez itt a szűkebben értelmezett tárgyból következett), hanem arra, hogy az ismertetések Kempelen Farkas gépei vagy Bakfark Bálint zenéje mellett kitérnek pl. Poor Kajetán orvosi találmányára (aki az életszelmet – spiritus vitalis – az elektromos erőben véte felfedezni) vagy Matejtek Mihály Árva megyei tervezőre (aki kiváló hegyi utakat tudott építeni); a királynév, a pannon por vagy a kárpáti balzsam nevű orvosságokra is stb.⁴² A legnagyobb érdeklődést azonban a *kocsi* kultúrtörténete váltotta ki: magyar eredete (Kocs községből) s a német „Kutsche”-val szembeni elsőbbsége komoly, szakirodalomra támaszkodó értekezéseket hívott életre (s jelentős nemzeti büszkélkedést váltott ki) – egészen Pápay Sámuelig, akinek pedig e régies, csak tartalmi szempontú literatúrához már elég kevés köze volt.⁴³

E tanulmányok anyagából és szemléletétől alighanem az az út vezet a majdani „modern” irodalomtörténetírás felé, amely az általános leírások megkerülésével az egyéni teljesítmények ismertetésének fejlődéséből bontakozik ki. Itt kerül sor ugyanis az *egyes* személyiségek, és főleg az egyes *művek* többé-kevésbé részletes bemutatására, itt mutatkozik meg, különösen az eleinte ritkán, később egyre gyakrabban felbukkanó *értékelésekben*, hogy mit is vártak el szerzőink, s milyen indoklás alapján, az irodalom működésétől, a literatúrától. A legszembetűnőbb változás az irodalmi alkotás egyéni becsének emelkedésében figyelhető meg: míg a historia literaria kezdeti produktumaiban a kultúrát *elősegítő* személyiségek, a mecénások is ugyanolyan joggal kerültek be a gyűjteményekbe, mint a szerzők (Czvittingernél, mint már láttuk, a literátus fejedelmek, azaz Szent István, Mátyás, Apafi Mihály, Báthori István, Báthori Gábor stb. igen nagy terjedelemben szerepelnek; de még a Rotarides nyomán dolgozó Wallaszky első könyvében, a *Tentamenben* is a mecénások előzik meg a szerzőket: az első fejezet szól *De Fautoribus*, s csak ezután következnek az *Eruditi*), míg több leírás csupán kiegészítő felsorolásban közli, gyakran a tevékenység részletezése nélkül, az adott korszakban működött literátoroknak neveit (pl. Simonchicz, de elvi vizlátat tekintve ilyen szerkezetű Wallaszky *Conspectura* is!), addig a későbbi, terjedelmesebb ismertetések épp az írók működésére hívják fel a figyelmet, s a megszületett műveket is megpróbálják körülírni. Természetesen minden szerzőnkre jellemző a mindent akarásnak gesztusa: a literatura *meglétének* bizonyítása a fő számukra, s évégett – lényeges különbségtétel nélkül – *mindenkit* számba vesznek, akik valaha tollat fogtak kezükbe. Ama kifogás, mely már a kezdet kezdetén érte Czvittingert – s épp Reimmanntól, visszavágásként –, miszerint jelentéktelen szerzőkkel töltötte meg könyvét, akik legfeljebb egyetlen disszertációcskával dicsekedhetnek,⁴⁴ lényegében érvényes lehet valamennyi későbbi összefoglalásunkra is. A század második felében azonban az összegyűjtött szerzők közti különbségtétel egyre élesebb, s egyre árnyaltabb lesz: a jelentőségében vagy a munka minőségében kiemelkedő

⁴² Bakfark Bálintról: Johann SEIVERT, *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*. Pozsony 1785. VII. skk. Kempelenről s a többi (s még néhány) feltalálóról: SIMONCHICZ, *i. m.* 108–113. Az orvosságokról: „alia ad rem literariam inventa” BELNAY, *i. m.* 60–61., 126. A példák folytathatók lennének.

⁴³ Pl. BELNAY, *i. m.* 62–70. (Bő jegyzetei között még Adelungra is hivatkozik.) Pápay Sámuel Komjáthy Benedeknek Szent Pál-fordítása után tér e kérdésre: „Nemzetünk különös ditsőségére említtyük itt a *Lóggós Kotsinak* is eredetét...” (s Cornidesre hivatkozik), *i. m.* 365. A kocsiról leg részletesebben Dugonics szól az Etelka lábjegyzetében; valódi „szittyai” szónak tartja, s még a „kócipor” szidalmat is a „kócsi por”-ból származtatja. *Id. kiad. I.* 264–272.

⁴⁴ „qui unica tantummodo dissertatiuncula inclaruerunt”. Idézi TURÓCZI-TROSTLER József, *Czvittinger Specimenjének német visszhangja*. MNYr. 59. (1930) 3–6. (Munkácsi emlékkönyv) 6.

személyek jóval részletesebb leírást nyernek. A változás legszemléletesebben Wallaszky *Conspectus*ának szerkezetében érhető nyomon: jóllehet ő is a régi séma szerint jár el, s az eruditus írókat csupán felsorolja, de e névsorból az általa kiemelt szerzőket oly lábjegyzetanyaggal látja el, mely magát a névsort terjedelemben messze meghaladja. E lábjegyzetek tulajdonképpen önálló lexikon-szócikkeké válnak keze alatt, s részletezésükkel szétfeszítik mechanikus keretüket: bár a modell, azaz az általános rész uralma, elvileg megőrződik, a személyes teljesítmények már jóval érdekesebbnek bizonyultak. Wallaszky e modernizáló törekvésének jelentőségét talán akkor látjuk legvilágosabban, ha összevetjük a módszerében konzervatívabb Weszprémi-lexikonéval: Weszprémi ugyan csak az egyes orvosokról ír, tehát a személyességre látszólag nagyobb gondot fordít, azonban ő a személyes szócikkek kapcsán lényegében visszacsempészi leírásaiba a kultúrtörténet teljességét és adatgazdaságát; az általános részt csupán elrejtí az egyes pályák ismertetése mögé. A módszertani váltás, mely Wallaszknál épp az átmenet pillanatában ragadható meg, már kiteljesedett formában jelenik meg Benkő Józsefnél, s a betetőzést jelentő Horányi-lexikonban: Benkő két különálló fejezetben közli a res literaria és az eruditusok leírását (s az utóbbiaknak ad jóval nagyobb terjedelmet), Horányi pedig már csupán a személyes teljesítményre figyel, minden eddigit meghaladó részletességgel és aprólékossággal, s – különösen a *Nova Memoria* cikkeiben – az általános kultúrtörténetet mint külön diszciplínát teljességgel mellőzi.

E sémához kiegészítésként még hozzáteendő, hogy a historia literaria e három kiemelkedő képviselőjénél a személyességnek még igen sok – bár sokszor rejtett – mozzanatával találkozunk. Ilyen elsősorban az egyes írók *egyéni* adottságainak és törekvéseinek emfatikus leírása (pl. Horányinál, mikor kortársainak vállalkozásait retorikájának felső fokán propagálja Bessenyei, Báróczy, Barcsay, Batsányi stb. esetében; Wallaszknál, mikor szerzőinek tehetségét, kezdeményező képességét vagy sikerességét dicsőíti – pl. Hruskovicz Sámuel, Molnár János vagy Segner András esetében; esetleg a művek kivételes fontosságát hangsúlyozza, pl. Berzeviczy Gergelynél),⁴⁵ idetartozik szerzőinknek időnként majdnem vallomásként ható elfogult rokonszenv-nyilvánítása egyes írók iránt (Horányi rajong pl. Gyöngyösi István, de legerősebben Koháry István iránt; Benkő Józsefnek még a szava is elakad Tótfalusi Kis Miklós ismertetése során, s igen magas hőfokon ír Báróczyról vagy Vargyasi Dániel Istvánról is),⁴⁶ sőt megemlíthetők ama naiv személyeskedések is, melyeknek során szerzőnk egy élő kortársának hosszú életet kíván (Horányi pl. Wallaszknak, Báróczynak stb.).⁴⁷ Mindebből végeredményként – különösen a kiváló *tulajdonságok* hangsúlyozásából – valóban az egyéni teljesítmények *különös* voltának szemlélete bontakozik ki: az a folyamat, melynek során – Tarnai Andor megfogalmazását idézve – „az

⁴⁵ HORÁNYI Bessenyeiről in *Memoria* I. 287–288. Nova Mem. 455. Barcsayról: „a magyar lovas-ságnak örök díze”, aki „suavissima et felicissima vena versus Hungaros modularur”. Nova Mem. 311–313. – Báróczyról A védelmeztetett magyar nyelv kapcsán: „Hoc problema tanta ingenii felicitate collustravit noster Alexander, ut nihil amplius ab Hungaro desiderari posse videtur.” Nova Mem. 764. (más nagy dicséret uo.: 306–307.). Batsányiról: „vir admirabili ingenio . . .”, az idegen nyelvek ismeretét kiemeli: Nova Mem. 318–325. – WALLASZKY Hruskoviczról: „Talentum suum maximopere exercuit, in Gloria Dei et salute sociorum fidei promovenda . . .” *Conspectus* 356. – Molnár Jánosnál a Magyar Könyvház elsőségét dicséri: uo. 348. – Segnernek (aki „ornamentum hoc non Hungariae solum, sed totius reipubl. litterariae”) külföldi sikereit méltatja: uo. 328. – Berzeviczytól csak két megjelent könyvének címét idézi, de ilyen megjegyzéssel: „Opus utrumque attentione et trutinio publico dignissimum!” Uo. 316.

⁴⁶ HORÁNYI Gyöngyösiről: *Memoria* II. 62–63. Koháryról igen hosszan: uo. 390–396. „incomparabilis vir” . . . „ut nostra quidem aetas parem haud viderit, sequutura autem vix unquam datura sit virum consimilem . . .” – BENKŐ T. Kis Miklósról: „mihi certe desunt verba, quibus tantum virum condigne celebrem” i. m. 419. – Báróczyról uo. 460. Vargyasi Dániel Istvánról a Belizár fordítása kapcsán: „exegit vero . . . monumentum sibi aere perennius, versione hungarica, gallico ex idiomate”, uo. 612.

⁴⁷ HORÁNYI hosszú életet kíván Wallaszknak (*Memoria* III. 484.), Báróczynak („utinam diu nobis ac Reipublicae litterariae floreat hoc gentis et linguae patriae decus!” Nova Mem. 307.), Bessenyeinek sok sikert (*Memoria* I. 288.).

ars, vagyis a tanultság, a mesterségbeli tudás oldaláról az ingenium, a tehetség felé kezd hajolni a mérleg". E leírásokban a mérleg már erősen az „ingenium” felé billent el: alighanem e mozzanatban ragadható meg legnyilvánvalóbban a literaria história tartalmi oldalának felbomlása.⁴⁸

E szemléletmódosulás jelentősége szinte felbecsülhetetlen, ám az adott kereteket mégsem feszíti szét: bár a kiemelések, részletezések, a kiemelések indokolásai a megelőzőkhöz képest igen nagy különbségeket idéznek elő, a különbségek *elvi* felmutatásán azonban mégis csak alig lépnek túl. A személyes teljesítmények leírása – a megfelelő kategóriarendszer híján – még sokáig a régi módszert követi; az életpálya ismertetése, a végzett iskolák, a betöltött (állami, hivatali, katonai, oktatói, papi stb.) funkciók rögzítése, a művek cím szerinti felsorolása teszi ki anyagukat. A literatura-szemlélet hagyományossága a személyes részben újra felbukkan: a műveknek léte fontosabb, mint minősége; a szerző tevékenysége (esetleg irodalmon *kívüli* tevékenysége) fontosabb, mint a mű. (Így pl. Zrínyi esetében nagyon sokáig másodlagosan, háttérbe szorítva jelenik meg a Zrínyiász a politikai-hadvezérei működés ismertetése mögött.) A művekben tetest öltött tevékenységnek minősítése távol áll e szemlélettől: a művek általában csak tartalmilag jelölik meg, esetleg műfajukra térnek ki – egyéb vonatkozásaikról szó sem esik. Értékelésüket is az jellemzi, hogy a kiemelkedőnek érzett műről *többet* beszélnek, több dicsőítő retorikus fordulatot használnak, ám értékszemponjtjaikat – melyek egyébként nem egyezők – elhallgatják, illetve annyira „természetesnek” veszik, hogy nem is fordítanak gondot ismertetésükre. A művek és szerzők az antik hagyomány minősítéseit kapják, azaz a *nagyság* magyarázatra nem szoruló végégt: a legkiválóbbak olyanok, mint valamely klasszikus auctor. (Néhány példa: Balassi a magyar Pindarus; Beniczky Péter = Horatius; Zrínyi = Homér; Gyöngyösi = Ovidius vagy Maro; Lázár János = Janus Dacicus vagy Apollo Hungaricus!; Horányi = magyar Plutarchus stb.)⁴⁹ Az értékelésnek e retorikus fajtája működik még akkor is, ha szerzőink a dicsérendőket már *modern* nagyságok példájához hasonlítják: ez esetben is a konvencionális értékrend elfogadottnak hitt bizonyosságára hivatkoznak, s nem tudatosodik bennük az a különbség, mely az antik auctorokat a modernektől elválasztja. Ezt bizonyítja pl. az a hosszan kifejtett, s igen ékesen szóló fejtegetés, melyben Horányi Gyöngyösi nagyságát a modern nemzetek legnagyobbinak állított költőivel, azaz Tassóval, Voltaire-rel és Opitzcal állítja párhuzamba (az összevetést átveszi Wallaszky és Segesvári is, csak az utóbbi még Pope-pal is megtoldja a névsort):⁵⁰ számára csak az a lényeges, hogy a vezérköltő privilégiumát illusztrálja. Wallaszky ugyanilyen indokok alapján nevezi Hruskovicz Sámuel, a „természettől verselésre szánt” költőt, szlovák Gellertnek (Báróczi magyar Kotzebue-nak mondják);⁵¹ s csak jóval később, s akkor is nagyon ritkán fog előfordulni, hogy a modern költővel való hasonlítás valóban tartalmaz a költészet jellegére is utalást (ahogy pl. Batsányi magyar Petrarcanak mondja, már az 1810-es években, Himfyt).⁵² E hasonlítások még egy szem-

⁴⁸ TARNAI A., *A magyar irodalomtörténeti hagyomány...* (i. h. 648), tovább vö. Tarnai A. fejezetét az akadémiai Irodalomtörténet II. kötetében (1964) 566–568.

⁴⁹ Balassira: WALLASZKY, *Conspectus* 170.; BELNAY, *i. m.* 90. PÁPAY, *i. m.* 373. – Beniczky Péterre: HORÁNYI, *Memoria* II. 274–275. (Ezt a minősítést visszautasítja TELEKI József, *A magyar nyelvnek tökéletesítése c. művében* (1816.) In *Jutalomfeleletek a magyar nyelvről...* (kiad.: HORVÁT István) I. kötet 1821. 62. Gyöngyösire: BOD, *Magyar Athénás* 96. HANER Gy. J., *i. m.* II. 444. Zrínyire későbbi példa TELEKI Józsefé: *i. m.* 62. – Lázár Jánosra: „ut non incongrue auctorem, Janum Dacicum, & Hungaricum Apollinem, nonnemo dixerit: Poëtam Huic secundum, aetate nostra, Transilvania vix vidit.” BENKŐ, *i. m.* 487. – Horányira: MÜLLER Jakab Ferdinand a Simonchicz könyvéhez írott előszavában, melyben áttekinti a magyar történetírást (lapszám nélkül).

⁵⁰ „Quantum Tasso Italia, Voltairio Gallia, Opitzio Germania, tantum profecto Gyöngyösio suo debet Hungaria.” HORÁNYI, *Memoria* II. 62–63. – Ugyanígy: WALLASZKY, *i. m.* 222. SEGESVÁRI, *i. m.* XXV.

⁵¹ „Quod Germanis seculo hoc Gellertus, hoc Slaus nostris est in Hungaria Hruskoviczius, Vir a natura ad pangendos versus factus, verique nominis poeta...” WALLASZKY, *i. m.* 355–356. – Báróczi magyar Kotzebue-nak nevezik (a Magyar Plutarch. Pest 1815. alapján). Vö. *Báróczy Sándor feljegyzései a magyar nemesi testőrség életéről 1760–1800.* Bp. 1931. 10.

⁵² BATSÁNYI, *ÖM* II. 615.

pontból érdemlik meg figyelmünket: bennük tűnik legélesebben fel az értékeléseknek abszolút, s a történelemtől tökéletesen független volta. A teljesítmények e leírásokban teljesen kortalanok – ezért egymással közvetlenül is összevethetők, egymás mellé rendelhetők. Más oldalról nézve ez a külső szempontokat (sem a körülményeket, sem a teljesítmény jellegét) figyelembe nem vevő értékelési homogenitás engedi meg szerzőinknek az ABC rendjének történetitlen alkalmazását (Weszprémi írja, hogy őt az ABC rendjén kívül semmi nem köti, mert „az igazság kikristályosodott törvénye szerint ír”),⁵³ még akkor is, mikor már egyéb literatura-területeken megpróbálkoznak a *történelem* valamelyes ábrázolásával is.⁵⁴

A történelemábrázolás folyamatosságáról, a „fejlődés” feltételezéséről vagy felismeréséről e művek esetében természetesen nem beszélhetünk: már az is figyelemre méltó előrelépésnek tekinthető, ha a literatura különböző állapotait időrendi sorrendbe rendezik.⁵⁵ Ilyen időrendi vázlatot Magyarországon elsőként Árvai Mihály tanulmányában találhatunk (lényegében csak az iskolatörténeti részben, s ott is hiányosan), majd Rotarides tervezetében, Bod Athénásának rövid, de általánosításokban gazdag utószavában, Simonchicz terjedelmesebb áttekintésében kap az időrend nagyobb súlyt, végül pedig Wallaszky összefoglalásában már nemcsak az egymásutániség bontakozik ki, hanem a korszakolás is vezérelvé válik. A korszakolás első gesztusa nagyon primitív, s az időrend *számaiba* kapaszkodik: néhányan – német források nyomán – századonként különítik el tárgyalásukat s az egyes századokon belül visszatérnek az ABC rendhez (így jár el pl. Benkő József, Haner G. J., valamint Belnay is). A mai értelemben vett történetiség felé vezető úton alighanem a századokon túlnyúló tagolás mozzanata fog döntő szerepet játszani; hisz az egymáshoz szorosabban kapcsolható tények összetartozásának indokai már a történelem belső mozgatóira is kell hogy utalást tartalmazzanak. Wallaszky ily módszerű korszakolása persze még nagyon egyszerű: a hun–szkíta időszak után a középkort tárgyalja (a kereszténység felvételétől a reneszánszig, „ad renatas Literas”); következő korszaka pedig ettől 1770-ig („ad instauratas Literas”) terjed. Bár nem nehéz ebben a felosztásban a Heumann-féle hármastagolást felismernünk – a minta-könyv korszakolása *antiqua*, *media* és *nova* szakaszokat különít el⁵⁶ –, az a gesztus, mely e hármasságot a magyar anyagra alkalmazza (a hun–szkíta anyag elkülönítése), valamint az egyes korszakok részletes körülírása elismerést érdemel, kivált akkor, ha a korszakolás finomításait is észrevesszük. Jóllehet Wallaszky az egyes korszakokon belül visszatér a századonkénti tárgyalás sémájához, a századokon belül ismét közelít az időrendhez: a névsor szerinti felsorolást újra egymásutánissággal próbálja helyettesíteni, legalább nagyjából nemzedékek szerint. S mindehhez még a *legújabb* kor elhatárolása is hozzájárul: Wallaszky kétségtelenül első a magyar irodalomtörténetben, aki az 1770 körüli évekhez korszakhatárt rendel hozzá, s érdemét az sem csökkenti, hogy a „literatura instauratioját” elsősorban iskolatörténeti érvekkel kívánja bizonyítani (*Ratio Educationis*, egyetem átköltötetése), hogy a legújabb korszakot csak a kultúra általános feltételeinek leírásával intézi el, s ama szerzőket is az *előző* korszakban tárgyalja, akik pedig már a 70-es évek után léptek fel (pl. Péczeli, Bessenyei, Versey, Kazinczy stb.) – e megoldásban nyilván a századok szerinti tagolás vonzása érvényesült.⁵⁷

⁵³ WESZPRÉMI, *i. m.* I. 433.

⁵⁴ Az értékelések háttereként talán nem érdektelen felidézni Heumann szempontjait. Ő a literátokat három osztályban értékeli: 1. „fulmina literaria”, akiknek hatása igen széles körű („fortissime disiecerunt tenebras literarias”); pl. „Thales, Socrates, Petrarca, Erasmus, Lutherus, Aristoteles, Cartesius”; 2. akik egy diszciplínát gazdagítottak jelentős mértékben: pl. Grotius, Puffendorf, Hippocrates, Vesalius, Reuchlin; a poéták közül: Homerus, Virgilius, Ronsard, Dante, Opitz; 3. akik *elsőként* léptek fel: Moses, Pythagoras, Anaxymander stb. *i. m.* 382–385.

⁵⁵ E szempontból írja le az irodalomtörténetírás fejlődését Kenyeres Imre (i. m.), de mivel ő az „igazi” irodalomtörténet *előzményeit* keresi, sok megállapítása nem állja meg a helyét.

⁵⁶ Vö. HEUMANN, *i. m.* 57-skk. Megjegyzendő, hogy már Rotarides tervezetében is fellelhető e három korszak megkülönböztetése, tehát *nem* Wallaszkynek tulajdonítandó az elsőség (elsőként tisztelti őt MÁTÉ Károly, *Irodalomtörténetírásunk kialakulása*. Minerva 1928. 133.)

⁵⁷ Az új korszak: WALLASZKY, *Conspectus* 437–586. az említett szerzőkről: 359–362. (Csak azokból válogattunk, akikről önálló lábjegyzet szól; a felsorolás egyébként igen sok kortársat megemlít.)

A jelenkori korszakolás fontosságát szeretnénk aláhúzni: a XIX. század első évtizedéig (azaz Pápay könyvéig, Kazinczy periodizációjáig)⁵⁸ még hasonló kísérlettel sem találkozunk, jöllehet az élő literatura felvétele a történetekbe (épp a történetiség hiánya miatt) minden szerzőnkél előfordul. Bod szavai szerint: „az efféle írásokban hogy az élők is elészámllátanak, nem szokatlan dolog más nemzeteknél; sőt a historia literariának írói a magok könyveiket is elő szokták számlálni”.⁵⁹ Saját teljesítmény leírásával ugyan csak Weszpréminél találkozunk (életrajza, bibliográfiája, sok hozzá írott üdvözlő vers és levél mellett közli a könyvről írott német kritikát, valamint kitüntetését is),⁶⁰ de a kortársakról számtalan feljegyzés olvasható: a sok példa közül kiemelhető, hogy Benkő József még készülődésben lévő munkákról is tudósít (pl. Sófalvi József Sulzer-fordítása, ill. Gyöngyösi János Bunyan-magyarítása kapcsán), hogy Horányi Nova Memoria kötete javarészt a legújabb alkotók rendkívül gazdag ismertetését közli, vagy hogy Wallaszky második kiadását épp a jelenkor szűkkeblű kezelése miatt érte éles bíráló.⁶¹ Az élő irodalom ily nagy megbecsülése nemcsak a szinkron anyag természetszerű jobb ismeretéből származik, hanem elsősorban a tudományok, a kultúra megújulásába vetett hitből, s így – rejtett módon – korszakoló jelentőségű. Szerzőink a magyar literatura kibontakozását mind rendkívül pozitív várakozással szemlélik, s ennek megfelelően a XVIII. századot – akár külön korszakot alkotnak benne, akár nem – a magyar művelődés csúcspontjának tekintik. E mindenre kiterjedő szemlélet nemegyszer nyílt – bár történetivé nem formált – megfogalmazást is nyer: Benkő egyenesen aranykort lát a jelenben („Aureum, quod vivimus, Scientiarum Seculum . . .”); s alighanem ugyane literaturafelfogás lecsapódását láthatjuk Csokonai megfogalmazásában is: „e legokosabb XVIII. században . . .”⁶²

A literatúrába tartozó művek diszciplináris osztását tekintve érdekes bomlásjelenségekkel találkozunk: bár a tudományos literatura elvi egysége egyiküknél sem (s még később sem, sokáig) vonatlik kétségbe, gyakorlatilag egyre inkább megfigyelhető a szépirodalom önállósulása. Ha van is néhány szerző, aki az elkülönítésnek nem látja szükségét (pl. Simonchicz, Weszprémi, Belnay), s a legtöbb esetben a váltás nem szembeszökő, találkozunk látványos példával is. Wallaszkynak arra a nagyon fontos gesztusára gondolunk itt, mely az eruditusok szakmailag tagolt felsorolásánál (teológusok, jogászok, orvosok, filozófusok és matematikusok, történészek) külön helyet juttat a „humán” tárgyak képviselőinek („oratores, poetae et philologi”).⁶³ Az osztatlan literatura elméletének vonzása azonban még nagyon erős: ilyen éles elkülönítés másnál nem lehető fel, s magánál Wallaszkynál sem teljesen következetes; az egyes szerzők besorolásánál igen nagy zavarokat találhatunk nála is. Az autonóm irodalom meghatározása, elszakítása a tudományos és vallásos irodalomtól rendkívül bizonytalanul működik – igaz, hogy a bizonytalanság már a szépirodalom némi térhódítását is jelenti. Az átmeneti helyzet ellentmondásait szépen szemléltetheti Bod Péter ingadozása: ő a *Magyar Athénás*nak bibliografikus szakaszában (*Magyar könyvek, melyek bizonyos materiákról traktat és adattanak Világra*) 20 tételt különít el a könyvek tárgyai szerint; ám ezek közül 18 csak vallási tartalmú, s a fennmaradó kettőt sem lehet egész pontosan leválasztani a teológikus irodalomról: „Históriák, valamint Énekes

⁵⁸ Pápay három „idő:erülettel” dolgozik, s a harmadikat a József császár korszakától számítja; Kazinczy az első, aki majd Bessenyeiek felléptét – történészként is – történelmi jelentőségűvé emeli. KAZINCZY Ferenc *Tübingiai pályaműve a magyar nyelvről* (1808) Bp. 1916. 154.

⁵⁹ BOD, *Magyar Athénás*. Utószó. (Lapszám nélkül.)

⁶⁰ WESZPRÉMI, *i. m.* életrajza: I. 202–208. üdvözlő versek a harmadik és negyedik könyv elején; Van Swieten levelei IV. 931–; az Allgemeine Deutsche Bibliothek kritikája: IV. 1074–1077.; kitüntető oklevele: I. 408–409. (Metszetten is!)

⁶¹ BENKŐ, *i. m.* 475., 498.; mindkét könyv megjelent Benkő művének kiadási évében (1778. Kolozsvárt). Horányi e műve voltaképpen önálló feldolgozást igényelne, oly széles áttekintést ad a kortárs irodalomról (ha csak C betűig is): benne van részletesen többek között Alexovits Vazul, Amadé, Andrád Sámuel, Ányos, Aranka, Báróczi, Barcsay, Batsányi, Batthyány Alajos, Benkő József, Benczúr József, Benyák Bemát, Benyovszky Móric, Bertalanffy Pál, Bessenyei, Cornides Dániel, Czirjék stb. Wallaszky kritikája RUMY K. Gy. -től: i. h. (16. jegyzet).

⁶² BENKŐ, *i. m.* 438. Csokonai idézete a Tempefőiből való: *Minden Munkája* II. 291.

⁶³ A felosztás teljes mértékben Heumann rendszerét követi, csak nála a sor még kiegészül a zenészekkel is („music”).

Könyvek és Énekek.”⁶⁴ Ezzel szemben ugyanó a *Szent Hilárius* előszavában nagyon határozottan védelmébe veszi a „sok szép mulatságos könyveket”, amelyekkel „megunt idejekben vagy kedvetlen szomorú állapotokban szótták magokat ártatlanul megújítani, s kedvetlen idejeket elmebeli gyönyörűséggel tölteni, s amellet a mulatságot szerző szók, dolgok vagy históriák által hasznos tanúságot venni”. E védőbeszéd nyilvánvalóan a „szépirodalomra” vonatkozik; az őt követő felsorolásban pedig a következő címszavak szerepelnek: valóságos históriák; költött históriák; költött beszédek, fabulák; példabeszédek; „éles, elmés, szűrös, együtt-való beszélgetések, satírák, orcázó versek”; s végül: „idő töltésre intézett könyvek” (köztük egy Semmiről írott!).⁶⁵ Bod ennek a kategóriarendszernek alapján sorolja be íróinak műveit is, de a többi szerző is hasonló felemás megoldásokra kényszerül, ha se nem tudományos, se nem vallásos művel kerül szembe. A tudományosság primátusa ugyanis elvileg kétségbevonhatatlan, még azoknál a szerzőknél is, akik pedig tisztában vannak a szépirodalom önálló értékeivel. Pl. a versekért rajongó Benkő József magától értetődően átvesszi Bodtól Apáczai Csere oktatói tevékenységének leírását, s a tudományosság nagy teljesítményeként értékeli, hogy Apáczai „Virgiliust úgy kezdi magyarázni a tanulóknak, hogy abból Geographiát, Physicát, Astronomiát tanítana...”⁶⁶ Gyöngyösi és Zrínyi általában mint história-szerzők szerepelnek (Haner G. J. fel is veszi őket a történetírók lexikonába); Zrínyt Wallaszky mint filozófust tárgyalja; Janus Pannoniusról elhangzik, hogy a komolyabb tudományokban, s a matematikában is jártas volt („fuisse hunc in humanioribus non solum, sed in severioribus etiam disciplinis ac praecipue mathematicis exercitissimum...”).⁶⁷

A szépirodalom önállósulásának egyértelműbb nyomait nem is a fogalmi meghatározásokban vagy a műleírásokban lehet feltalálnunk (a fenti séma még nagyon sokáig éreztetni fogja hatását), hanem a ritkán, de annál emfatikusabban felhangzó értékelésekben. A sok derék férfi és nagy tudós mellé egyre több kiváló költő is felsorakozik: egyre gyakrabban (bár még így is elég ritkán) dicsérik meg a költőt *verseiért*. A dicséretet indokolásából vett néhány példával talán igazolni tudjuk, hogy legjobb szerzőink a szépirodalmat néha már *szépségeért* is meg tudják dicsérni: Horányi pl. nem ismer Gyöngyösi verseinél szebbeket („nihil enim pulchrius eius versibus... carmen eius nitidum et sponte fluens, cogitationes foecundae atque acutae”); Ányos esetében megfordítja a diszciplínák rangsorát (bár a komoly tudományokban is jeleskedett, mégis inkább a nyájasabb Múzsák hazai kultúráját választotta); igen sok szerzőnél a nyelv használatának művészetét emeli ki (pl. Haller László Fénelon-fordítását így dicséri: „summa elegantia & nitore in patriam transtulit linguam, deditque luculentum felicitis versionis exemplum”; Bessenyei „specimenque dedit elegantibus prorsa & vorsa oratione editis opusculis”); s még a nagyon száraz Wallaszky is gyönyörűségét leli Szőnyi Benjamin verseiben (*Szentek hegedűje*: „memo sine voluptate legit”).⁶⁸

Rendkívül fontos kiemelniünk, hogy alighanem szerzőink műveiben követhető nyomon a legszemléletesebben a vallási tolerancia térhódítása. Míg a régebbi összefoglalásokban a valláskülönbség nemegyszer kulturálisan is kizáró érvényű volt (összevetésként: Árvai Mihály a protestáns kultúráról olyannyira nem vett tudomást, hogy még a – máskülönben fontosnak tartott – könyvnyomtatást is mint az eretnekek mesterkedését állítja be, s a XVI. század kulturális hanyatlását a töröknek és az eretnőségnek közös számlájára írja),⁶⁹ a későbbiek folyamán Czvittinger toleráns módszere lesz követhető. Ellentmondások természetesen megőrződnek még: Simonchicz pl. *elhallgatja* a protestánsok

⁶⁴ BOD, *Magyar Athénás*. 334–343.

⁶⁵ BOD, *Szent Hilárius*, id. kiad. 9., 9–14. – Hasonló műfajmeghatározási próbálkozások a *Magyar Athénásban* is olvashatók a *Nevetlen könyvek* leírásánál: 193–201.

⁶⁶ BOD, *Magyar Athénás* 13. BENKŐNél ugyanez latinul: *i. m.* 362.

⁶⁷ HANER Gyöngyösiről: *i. m.* II. 441–444. Zrínyiről: II. 126–127. WALLASZKY Zrínyiről: *Conspectus* 209–210.; Janus Pannoniusról: 103.

⁶⁸ HORÁNYI Gyöngyösiről: *Memoria* II. 62.; Ányosról: *Nova Mem.* 173. Hallerről: *Memoria* II. 72.; Bessenyeiről: I. 287. WALLASZKY Szőnyi Benjaminról, *i. m.* 358.

⁶⁹ ÁRVAI, *i. m.* 2., a nyomtatásról: 30. Árvai partikuláris szempontjaira egyébként jellemző, hogy a katolicizmuson belül is jóformán csak a jezsuitákat tárgyalja: iskolatörténetében (Mohács után) 10 lapon elemzi a jezsuitákat, s egy-egy bekezdés erejéig a piaristákat és pálosokat; a 33 felsorolt szerző közül (köztük Szt. Jeromos, Szt. Márton is) 17 a jezsuita.

történetileg fontos tevékenységét, vagy azt, hogy az érintett szerző protestáns volt, s így pl. Sylvester esetében az a benyomás támad, mintha ő is katolikus lett volna, mint egyébként mindenki a könyvben; – ám a kortárs könyvtárak, iskolák leírásánál már számba veszi a többi felekezetet is, s egész egyedi módon még a nagyváradi zsidó iskolát is megemlíti.⁷⁰ Protestáns oldalról hasonló a Bod Péter helyzete: ő ugyan utószavában azt állítja, hogy vallási különbségtétel nélkül állította össze anyagát, ám az egyes szerzők ismertetésénél erős elfogultságról tesz tanúságot. A katolikus szerzők esetében minimális terjedelemmel él, s a tények rögzítésére szorítkozik, máshol, kivált a hitvitázók esetében nagyon élesen fogalmaz (pl. Sámbar Mátyás „sokat veszekedett a vallás igazsága felett az ellenkező vallásúakkal; de azok csak gyümölcstelen mocskolódások voltak inkább . . . A vallás felett való civódásban emlékezetben maradt iránta, hogy fogadásból a fogát elvesztette volna. Azt akár vesztette, s akár nem, de jó és kedves hírért sem hagyta maga után . . .”).⁷¹ Bodnak e türelmetlensége az államvallás megsértésének okán könyvének perbefogását és eltiltását vonta maga után, s toleráns kortársai is elhatárolták magukat tőle: egyrészt a katolikus Horányi tekintti jogosnak a könyv büntetését, mivel a historikusnak a „gyűlölettől és szeretettől” tartózkodnia kell (holott Bod tevékenységéről egyébként igen magas a véleménye), másrészt a luteránus Wallaszky veti szemére elfogultságait mind vallási, mind nemzeti tekintetben.⁷² Bod eredeti elképzelése aztán voltaképpen Benkő összeállításában öltött testet: ő – némileg szokatlan módon, de valószínűleg Bod könyvének sorsán okulva – minden területen megvalósítja a vallások szerinti elkülönítést; mindenkit számba vesz, elfogultság nélkül rögzít (a nem-uniót görögkeletieket is!), s legfeljebb a terjedelemben érződik református preferenciája, ám a vallások közt érintkezést nem engedélyez, még a szakterületeken sem (kortársai közül ilyen eljárással senki nem él, vallások szerinti osztás csak Wallaszky *teológus* névsoraiban fordul elő, de ott a tárgyól következően). A két legjelentősebb szerző, Horányi és Wallaszky viszont valóban toleráns szemléletet mutat fel. Horányi igényét az objektivitásra már idéztük, ehhez csak hozzátehetjük: a megítélésben a valláskülönbség annyira nem játszik szerepet nála, hogy a legtöbbet az evangélikus Bél Mátyásról írja (*magnum Hungariae decus* – több mint 100 oldalas ismertetés!); s ha egyes katolikus szerzők esetében a vallásosságát külön is megdicséri, ezt soha nem más vallás rovására teszi (pl. Koháry István esetében).⁷³ Wallaszky, kijelentéseit tekintve, talán még tovább megy: a történetíró objektivitását oly függetlennek szeretné, hogy „apjától, anyjától, vallásától” szabadon, csak a józan észről vezetettve működne. Mindennek eredményeképp a vallások közti különbségeket – legalábbis a literatura szempontjából – művelődésbeli különbségekké oldja: az eltéréseket voltaképpen csak az okozza, hogy a más vallású literátor más külföldi egyetemen szerezte műveltségét s tájékozódását. Az a mozzanat pedig, hogy mindezt bizonyítás vagy magyarázkodás nélkül, magától értetődő módon közli, a tolerancia eszméjének komoly térhódítására s magabiztosságára utal.⁷⁴

Végezetül a historia literáriák általános értelmezésére kell – nagyon röviden – kitérnünk, vagyis arra a nemzeti önvédelmi funkcióra, melyet e műfaj a század eszmetörténetében betöltött. Ismeretes az az általános összefüggés, mely szerint az irodalomtörténetírás megjelenését – a szociológiai és politikai feltételek megléte mellett – egy oly külső támadás, lekicsinylő vélemény idézi elő, amely egy

⁷⁰ SIMONCHICZ, az iskolákról: *i. m.* 48–49.; a debreceni könyvtárról: 69.; Sylvesterről: 78–70. (A disztichonokat is idézi).

⁷¹ Még az elfogult református Sámuel Aladár is sokszor túl keménynek tartja Bod ítéleteit: *i. m.* 168–170. Az idézet: *Magyar Athén* 234.

⁷² A könyvet megjelenése után tiltották be, de az elkobzást aligha hajtották túl szigorúan végre, hisz már a következő évtizedben is mindenki hivatkozik rá; 1786-ban pedig Szerencsi Nagy Istvánnak királyi engedélyt is adnak folytatására. HORÁNYI véleménye: „magnum hic vir” . . . „infestum in dominantem religionem & nationem animum prodidit, cum tamen probus historicus odio & amore carere debeat. Merito auctoritate ex voluntate Augustae aulae notatus ac prohibitus est.” *Memoria I.* 306–310. (Bod dicséretét folytatja: *Nova Mem.* 500.) – WALLASZKY, *Conspectus* 21–22.

⁷³ HORÁNYI Béla Mátyásról: *Memoria I.* 167–271.; Koháryról: II. 390–394.

⁷⁴ WALLASZKY Bod elfogultságát elítélve írja: „Quod ab historico veri nominis, quem sine patre, matre, religione, sano sensu esse oportet, procul abesse debeat, non longa indiget demonstratione.” *Conspectus* 22. – A valláskülönbségekről („eruditio diversa”), a különböző külföldi egyetemekről *uo. XVI–XVIII.*

magasra értékelt, s az érintettel szoros kapcsolatban álló kultúra részéről érkezik;⁷⁵ pontosan és részletesen ismert ama konkrét mű is (Reimmann nagy német irodalomtörténete), mely esetünkben kiváló okként felléphetett, s mely Czvittinger *Specimenjével* kezdődően az irodalomtörténetírás megindulását maga után vonta. A század folyamán végig Reimmann véleménye lesz a magyarországi irodalomtörténetírás mozgatója, az ő ítélete szinte szimbolikus erejűvé nő: bár néhányan más kultúrkritikust is megemlítenek (pl. Conringius, Morhof, Behamb), a fő ellenség Reimmann képében jelenik meg – *vele szemben kívánják szerzőink a magyarországi kultúra teljességét és európai voltát bizonyítani.* Turóczy-Trostler frappáns megállapítása („soha még rosszhiszeműség ilyen termékenynek nem bizonyult: a magyar irodalomtörténetírás kerek száz esztendeig ott érzi maga mögött Reimmann nyilatkozatának ellentmondásra s elhárításra ösztönző erejét”)⁷⁶ szó szerint veendő: a XVIII. századnak alig múlik el évtizede anélkül, hogy valaki nagyon súlyos formában ne foglalkoznék Reimmann véleményével (e szempontból Desericzky Ince különös kivételt képez: ő Volaterranus elmarasztaló ítéletét utasítja vissza).⁷⁷ Érdemes sorra venni a sok Reimmannra vonatkozó megnyilatkozást: Czvittinger után Spangár András jezsuita utasítja el az „írásban való tunyaság” vádját (1738); Rotarides a *Lineamenta* szövegében és jegyzeteiben a józan ész alapelveivel ellenkezőnek, abszurdumnak mondja a vádat (1745); Ribiny János híres és nagyhatású beszédében (1751) nagy lelkesedéssel és élénk retorikával tiltakozik; Wallaszky a *Tentamenben* hosszú felháborodott nyilatkozatot tesz (1769); Simonchicz (1784) több mint egy oldalon keresztül háborog az „obscurus calumniator” ellen (mondván: Horányi három kötetében nem a lovakról van szó); s utoljára Segesvári István szól róla (1793), a nehéz történelmi időkre hivatkozván (emiatt tűnhetett úgy Reimmannak, hogy . . .).⁷⁸ A külső rossz vélemény feltételezése oly közhelyszerűvé válik az utolsó évtizedekre, hogy Wallaszky a *Conspectusban* konkrét művet már nem is idéz fel, hanem csak általában utasítja el az „élmélyítő” vádat, mellyel szembeszállni köteleységének érzi.⁷⁹

A historia literariák Reimmann vádjára a magyarországi összkultúra felmutatásával válaszoltak. Válaszuk összefoglaló jellege két szempontból is megragadható: egyrészt a literatura teljességét akarták rögzíteni (ez magyarázza tárgyválasztásukat és tárgyalásukat), másrészt az összmagyarországi irodalmat kívánták bemutatni. Ama polgárosuló (állampolgári) Hungarus-tudat, mely kirekesztés nélkül, minden vallás, minden nemzetiség, minden nyelv egységes magyarországiságát és létjogosultságát hirdette, e művekben nyerte legteljesebb megfogalmazását; mindenki, aki *tevékenységével* gazdagította az ország irodalmát, helyet kaphatott a rendszerben) a tevékenység minősége és formája itt másodlagos jelentőségű). A meghatározó mérce az európai általános tudományosság és iskolázottság: a kutatások célja az ehhez viszonyított érték felmutatása. A társadalmi értékeknek nem politikai-katonai (azaz itt konkrétan: *nem nemesi*) tevékenységekhez kötése lesz a irodalmi értékek vezérfonala: a harci erények fitogtatásának és kárhóztatásának helyére más, voltaképpen „értelmiségi” értékeknek állítása kerül. A nemzetkarakterológiai jegyek átalakítása folyamatosan zajlik: a leírások vagy bizonyítani akarják, vagy

⁷⁵Erről részletesebben LAMPICK ír (i. m. 10–11.); a legárnyaltabban, a szociológiai feltételek pontos rögzítésével TARNAI, *A magyarországi irodalomtörténetírás . . .* i. h. 74–75. Lempicki megemlíti, hogy a számunkra oly fontos Reimmann-könyvet is a franciákkal szembeni örvédelem gesztusa hívta létre. I. m. 195.

⁷⁶TURÓCZI-TROSTLER, *Czvittinger Specimenjének . . .* i. h. 3.

⁷⁷DESERICIUS, Innocentius, *Pro cultu literarum in Hungaria . . . Vindicatio*. Roma, 1743.

⁷⁸Reimmann hatását értelmezi TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita*. Bp. 1969. 85–89.; SPANGÁR András, *Magyar Krónika Diszessen és rövideden előadván*. Kassa, 1738. 4–5.; ROTARIDES Mihály, *Historiae Hungaricae Literariae, antiqui medii atque recentioris aevi Lineamenta*. 1745. 51–52.; 222.; RIBINY János, *Oratio de cultura linguae hungaricae*. Sopron 1751. (Részleteinek fordítása – a Reimmannról szóló részé is: in: *Rendszerek* id. kiad. 232–238.) Megemlíthető, hogy e beszéd részleteit RÉVAI Miklós is újranyomtatta 1803-as egyetemi előadásainak kötetében. *Proslusiones* II. 7–9. 1806. WALLASZKY, *Tentamen* 8–10.; SIMONCHICZ, i. m. 41.; SEGESVÁRI István, i. m. XXX.

⁷⁹„Non minus postulat id, ab exteris ad nauseam usque obiectata Hungaris barbaries, et bonarum Litterarum ignoentia: quam depellere ab Inclita Natione inficetam iniuriam, nemini magis, quam eruditus Hungariae incumbit.” *Conspectus* IX.

bizonyítottak veszik, hogy a magyarországi lakosság is *alkalmas* a kultúra művelésére; s a ténylegesen észlelhető kulturális elmaradottságot (amit a rosszhiszemű külső vád mint nemzetkarakterológiai „természeti” bélyeget állapított meg) történelmi magyarázatokkal, nem pedig nemzeti tulajdonságokkal próbálják indokolni. E literaturatörténetek lapjain kezd kibontakozni ama szemlélet, mely csak a külső történelem csapásait teszi felelőssé a sajnálatos állapotokért (Bod erős hangsúllyal említi a törökök és tatárok dúlását, s így szól: „Ez fő oka irások nem léteznek, és a tudós emberek kevés számoknak”; Wallaszky Rotaridesre és Severini Jánosra hivatkozva írja, hogy a magyar műveltség oka a „casus”, a sok külső, belső háború stb.),⁸⁰ s mely e csapások ellensúlyozásaképp a magyarság kultúrára termettségének természeti voltát akarja bizonyítani. Ilyen szempontból születnek ama leírások, melyek a magyar kultúra nagy korszakait, elsősorban Mátyás uralkodását méltatják – az egyenrangúság illúzióját a hajdani magasabbrendűség állításával szeretnék biztosítani (Wallaszky egész első könyve ily motivációt rejt magában: Buda, úgymond, egykor oly tudós város volt, hogy a külföldi tudósok nyájként tödültek ide).⁸¹ Bár azt e szerzők is elismerik a vádakból, hogy a magyarok inkább cselekvő, mint tudós nemzet voltak,⁸² azt is hangsúlyozzák, hogy *képességeik* mindenre megvoltak: ennek eredménye, hogy latinul egy nemzet sem tud jobban, mint a magyarok.⁸³ E képességek bizonyítása alighanem kettős funkciót látott el a XVIII. századi Magyarországon: egyrészt „antropológiai” alapozású perspektívát teremtett egy eljövendő kulturális prosperálást illetően (hisz ha a képesség megvan, akkor csak akarni kell), másrészt közvetlen társadalmi szerepe is lehetett a politikamentes társadalmi érvényesülés nagyobb terének megteremtésében és megideologizálásában.

Ha befejezésként a szerzőink által képviselt Hungarus-tudat nemzeti-nemzetiségi vonatkozásait vizsgáljuk meg, az első pillantásra egységes képet kapunk: e historia literaria általánosan valóban csak az ország szerinti hovatarozást veszik figyelembe. Ám, ha alaposabban megnézzük a képet, már nem találjuk olyan zavartalannak; a század első felének naiv, harmonikus nemzetiségi közömbösségét (melybe Czvittingernél, Árvainál még Szt. Jeromos és Szt. Márton is belefért) a század utolsó harmadában már sok apró változás kezdte ki. Az első nagy jelentőségű vállalkozás Bod Péteré: az ő magyar nyelven írott műve az első lépés a literatúrának magyar nyelvre való korlátozása felé – első látványos kirekesztése, hogy erdélyi létére egyetlen német könyvet sem említ munkájában.⁸⁴ Vállalkozása ellenérzéseket is szült: Wallaszky kifogását, mely a nemzeti különbségtételt is érintette, már idéztük; erdélyi szász részről pedig komoly viszontválasz érkezik – Johann Seivert, mikor számba veszi az erdélyi tudósokat, Bodnak adott válaszként kihagyja a magyar nyelvűeket, s komolyan kifogásolja, hogy Bod mellőzte a németeket (Bod úgymond, „im Felde unsrer Gelehrten ist ein durchreisender Fremdling”).⁸⁵ Később, a nyolcvanas évekre, a nyelvi elkülönülési mozgalmak megerősödésével, a Hungarus-tudat fenntartása alighanem pusztán ideologikus fikciót válik. Wallaszky is valószínűleg az általános literatura által garantált szlovák egyenjogúság fenntartása végett ragaszkodik a nemzetiségek feletti objektivitás igényéhez, hisz láthattuk: az ő legnagyobb dicsérete a szlovák költőt illeti; Krman Dániel szlovák bibliafordítója kapcsán nyíltan vállalja – mint szlovák – a „natio nostra” elnevezést; a magyar nyelv oktatásának bevezetését egy mondatban intézi el stb.⁸⁶ Horányi tudós magatartása is megváltozik a *Memoria* és a *Nova Memoria* megjelenése között (természetesen a II. Józseffel szembeni nemzeti mozgalmak hatására): a *Nova Memoria* számtalan helyén ő már a *magyar* nyelv ápolását tekinti a literátor legfőbb érdemének.

⁸⁰ BOD a *Magyar Ath.* utószavában (lapszám nélkül); WALLASZKY a *Tentamenben* i. m. 10.

⁸¹ WALLASZKY, *Tentamen*; az idézet: „agmine quasi facto” 11.

⁸² „Verum est Hungaros eo semper sensu fuisse, ut praeclara quaevis agere, quam praedicare maluerint . . .” uo. 10.

⁸³ Az érv több helyen is felbukkan; legfrappánsabban Simonchicznál: „Latinae Musae apud Hungaros ita suaviter loqui auditae sunt, ut nulla, quod sciam, natio familiaris latino sermone uteretur”, i. m. 18.

⁸⁴ E tényre TARNAI A. mutat rá: *A magyar irod. tört. hagyomány* . . . i. h. 648.

⁸⁵ Johann SEIVERT, *Nachrichten* . . . id. kiad. III. (Seivert egész művén egyébként nagyon erős szász-német elfogultság érződik).

⁸⁶ WALLASZKY Krmanról: *Conspectus* 294., a magyar nyelvről 544. Figyelemre méltó, hogy erősen hangsúlyozza az egyéb nyelvek oktatásának szükségességét is: 546., 567.

Mindez természetesen együttesen sem sok, de mégsem elhanyagolható. Bár a historia litteraria eredeti koncepciója még őrződik, bár a nyelv szerinti literatura megfogalmazásának áttörése szerzőinknél még természetesen nem következhet be, a monolitikus építmény repedései bizonyítják: amint – belülről nézve – szétesett a literatura-fogalom tartalma, úgy bomlanak fel a literatura külső keretei is. A historia litteraria műfaja a nyolcvanas évek csúcsteljesítményeiben eljut határaiig: épp anyagának roppant bősége feszíti szét kereteit. Folytathatatlansága magából is fakadt: anyaggyűjtésével és szemléletének változataival megteremtette a lehetőséget felszámolásához. Amaz eszmetörténeti folyamatok pedig, melyek mind a literatura fogalmát, mind a használt nemzetfogalmat új alapra helyezték, anakronisztikussá tették művelését.

István Margócsy

LA SITUATION DE LA TRADITION D'HISTOIRE LITTÉRAIRE DANS LA SECONDE MOITIÉ DU XVIIIe SIÈCLE

L'objectif principal de l'étude consiste à prouver qu'on ne peut pas accepter le lieu commun d'histoire littéraire selon lequel, dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, les historiens de la littérature ne s'intéressaient pas aux monuments de l'ancienne littérature hongroise (de la Hongrie). L'historiographie littéraire de cette période – qui suit en premier lieu le genre de l'Historia litteraria allemande – témoigne de ce que beaucoup de savants de grande autorité se sont occupés à faire le compte de la tradition et que c'est après avoir évalué cette tradition que les représentants de la rénovation de la littérature ont choisi leurs propres aspirations nouvelles. L'étude esquisse les changements contemporains de l'histoire littéraire: l'évolution s'érend des histoires ecclésiastiques et des encyclopédies spéciales jusqu'aux synthèses générales de l'histoire littéraire. Les ouvrages différents dessinent exactement les modifications de la notion de littérature contemporaine: on peut poursuivre la poussée en avant de la pensée de la tolérance religieuse de même que l'apparition de la notion des belles lettres se détachant peu à peu de la science, et le développement de l'exigence de la culture en langue maternelle contrairement à l'indifférence de l'époque précédente en matière de la langue. L'étude poursuit les descriptions – écrites pour la plupart en langue latine – jusqu'au moment de la séparation de la littérature de langue hongroise; et elle constate que, parmi les auteurs nombreux, ce sont les ouvrages de Pál Wallaszky et d'Elek Horányi qui représentent la plus grande valeur scientifique. Les ouvrages de ces deux historiens marquent l'apogée et en même temps la fin du genre de l'Historia litteraria: la génération qui les suit, développera, contrairement à eux, sa propre conception d'histoire littéraire se basant sur la langue.